

SPOŁECZNOŚCI WOŁOSKIE POGRANICZA CHORWACJI, DALMACJI I BOŚNI W PERSPEKTYWIE FRANCUSKIEJ*

WOJCIECH SAJKOWSKI

ABSTRACT. *Vlach communities in the border area between Croatia, Dalmatia and Bosnia from the French perspective.*

The historical borderland of the Ottoman Empire, Venice and the Habsburg Monarchy, which existed from the beginning of the 15th century until the end of the 18th century was a territory of intensive military colonization. Most of the issues related to military settlement, as well as the issues of the Vlach migrations in this area, have already been thoroughly researched by historians. This article summarizes these studies and compares them primarily with less known documents issued by the French administration in the years 1806–1813, when firstly Dalmatia, and later also Croatian Military Border, belonged to the Napoleonic Empire. The observations of French officers and officials made at the beginning of 19th century testify that the Vlach communities in this region evolved in different ways. The Vlachs from the Dalmatian interior (the Morlachs) retained their characteristic social structure (division into katuns), and traditional transhumant pastoralism remained their main economic activity. In turn, the social structures of the population of Military Croatia at the beginning of 19th century did not have much in common with the Vlach katun organization, because it was replaced by the military hierarchy. Moreover, traditional Vlach pastoral economy was replaced with agriculture.

STRESZCZENIE. Historyczne pogranicze Imperium Osmańskiego, Wenecji i monarchii Habsburgów, które istniało do początku XV w. aż do końca XVIII w. stanowiło obszar kolonizacji wojskowej. Zdecydowana większość zagadnień związanych z osadnictwem na tym terenie, jak również kwestie migracji wołoskich na tym obszarze zostały już gruntownie przebadane przez historyków. Niniejszy artykuł zestawia te ustalenia z mniej znanymi źródłami wytworzonymi przez administrację francuską w latach 1806–1813, gdy najpierw Dalmacja, później również chorwackie pogranicze wojskowe stanowiły część imperium napoleońskiego. Obserwacje francuskich oficerów i urzędników stanowią niezwykle wartościowe świadectwo różnych dróg ewolucji społeczności wołoskich w tym regionie. Świadectwa te potwierdzają, że ludność wołoska z dalmatyńskiego interioru (zwana Morlakami) jeszcze na początku XIX stulecia zachowała charakterystyczną strukturę społeczną (podział na katuny), a także zajmowała się przede wszystkim pasterstwem transhumancyjnym. Z kolei struktury społeczne ludności Chorwacji Wojskowej nie miały w tym okresie już wiele wspólnego z organizacją wołoskiego katunu, bo ta została zastąpiona przez hierarchię wojskową. Zmiany nastąpiły również pod względem gospodarczym, przez odejście od gospodarki pasterskiej na rzecz rolnictwa.

Keywords: Vlachs, Dalmatia, Military Croatia, transhumance pastoralism, Illyrian Provinces

Słowa kluczowe: Wołosi, Dalmacja, Chorwacja Wojskowa, pasterstwo transhumancyjne, Prowincje Iliryskie

Autor: Wojciech Sajkowski, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Historii, ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań, wojciech.sajkowski@amu.edu.pl, **ORCID iD:** <https://orcid.org/0000-0002-8585-4149>

* Artykuł powstał w ramach projektu badawczego *Wołosi w europejskiej i polskiej przestrzeni kulturowej. Migracja – osadnictwo – dziedzictwo kulturowe*, realizowanego przez Wydział Historii Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu w ramach Narodowego Programu Rozwoju Nauk Humanistycznych finansowanego przez Polskie Ministerstwo Edukacji i Nauki (numer projektu 0604/NPRH/H12/82/2014).

Balkanica Posnaniensia. Acta et studia, XXVIII/1, Poznań 2021, Wydawnictwo Wydziału Historii UAM, pp. 191–209
ISBN 978-83-66355-68-2, ISSN 0239-4278. Polish text with summaries in English and Polish

doi.org/10.14746/bp.2021.28.9

WSTĘP

Historyczne pogranicze Imperium Osmańskiego, Wenecji i monarchii Habsburgów, na terenie Bośni, Chorwacji i Dalmacji, zwane przez niektórych historyków mianem *Triplex Confinium*¹ istniało od początku XV wieku, czyli od podboju Bośni przez Turcję Osmańską, aż do końca XVIII w. W roku 1797 wojska francuskie wkroczyły do Wenecji i włączyły ją do nowo powstałego napoleońskiego Królestwa Włoch. Dalmatyńskie i istryjskie posiadłości weneckie zostały przekazane najpierw monarchii Habsburgów na mocy pokoju w Campo Formio, ale parę lat później najpierw Dalmacja i Istria, a później również częściowo Chorwacja przeszły znowu w ręce francuskie². Powody ekspansji francuskiej w tym regionie były przede wszystkim strategiczne i umożliwiały wzmocnienie blokady kontynentalnej i szachowanie monarchii Habsburgów od południowego zachodu³.

Sąsiadujące ze sobą obszary Dalmacji, Bośni i Chorwacji, chociaż przynależne do trzech różnych państw, tworzyły w istocie pod wieloma względami pewien spójny obszar. Niezwykle istotnym wspólnym mianownikiem była obecność pasterzy wołoskich. Wyjątkowy, półkoczowniczy i transgraniczny charakter wołoskiej aktywności był ogromnym wyzwaniem dla państw, które chciały opodatkować te społeczności⁴, ułatwiał również inną niepożądaną przez władze działalność, a mianowicie rozbójnictwo⁵. Z drugiej jednak strony, państwa starały się wykorzystywać społeczności wołoskie do zaludniania obszarów pogranicznych i do ich obrony w zamian za określone przywileje. Ta ostatnia praktyka miała zresztą miejsce nie tylko na terenie Bośni, Dalmacji i Chorwacji, ale również na obszarze Karpat.

Zdecydowana większość zagadnień związanych z osadnictwem wojskowym na terenie Chorwacji i Dalmacji jak również kwestie migracji wołoskich na tym ob-

¹ *Constructing border societies on the Triplex Confinium. International project conference papers 2. Plan and practice. How to construct a border society? The Triplex Confinium c. 1700–1750* (Graz, December 9–12, 1998), red. D. Roksandić, N. Štefanec, Budapest 2000

² M. Kerautret, *Napoléon et les Balkans*, w: *Les Provinces illyriennes dans l'Europe napoléonienne*, red. J. O. Boudon, Paris 2015, s. 15–28.

³ M. Senkowska-Gluck, *Rządy napoleońskie w Ilirii*, Wrocław 1980, s. 3, 16–17.

⁴ D. Caciur, *Considerations Regarding the Status of the Morlachs from the Trogir's Hinterland at the Middle of the 16th century: Being Subjects of the Ottoman Empire and Land Tenants of the Venetian Republic*, „Res Historica” 2016, nr 4, s. 95–110.

⁵ T. Mayhew, *Dalmacja między osmańskim i weneckim regulą Contado di Zara 1645–1718*, Roma 2007, s. 256.

szarze została już gruntownie przebadana, głównie przez historyków chorwackich⁶, czy austriackich⁷. Niniejszy artykuł częściowo korzysta ze wspomnianych opracowań, jednak zestawia je przede wszystkim z mniej znanymi źródłami wytworzonymi przez administrację francuską Dalmacji włączonej do napoleońskiego Królestwa Włoch w roku 1806, a także z raportami dotyczącymi chorwackiego Pogranicza Wojskowego, które wraz z Dalmacją zostało włączone do I Cesarstwa Francuskiego jako część Prowincji Iliryjskich w roku 1809⁸.

Istotność perspektywy francuskiej wynika przede wszystkim z faktu, że zarządcy Prowincji Iliryjskich pokusili się o bardzo szczegółowy opis społeczności zamieszkujących ziemie, którymi przyszło im zarządzać, w tym pasterskich społeczności wołoskich. W dodatku raporty Generalnych Zarządców Prowincji Iliryjskich, marszałka Marmonta, czy generała Bertranda, a także innych oficerów, czy urzędników cywilnych, zawierają refleksję porównawczą dotyczącą społeczności wołoskich żyjących na terenie Chorwacji i Dalmacji, regionów pogranicza, które rozwijały się w zgoła odmienny sposób. Ukazanie tych właśnie różnic jest głównym celem niniejszego artykułu, który skonstruowany jest z dwóch części. Każda z nich przedstawia losy populacji wołoskich w dalmatyńskiej i w chorwackiej części pogranicza, a następnie zestawia to podsumowanie z obrazem tych społeczności przedstawionym w źródłach francuskich z lat 1806–1813.

SPOŁECZNOŚCI WOŁOSKIE W DALMATYŃSKIEJ CZĘŚCI POGRANICZA

Już w okresie średniowiecza źródła historyczne dotyczące Dalmacji wspominały o wołoskich pasterzach, którzy zasiedlali górski interior na pograniczu Bośni. Powołując się na nie, słynny dalmatyński historyk z XVII wieku Ivan Lucić, ustalił, że w 1362 roku „Wołosi, czyli Morlacy, pasterze pochodzący z gór oddzielających Bośnię od Chorwacji” zaczęli osiedlać się bez zezwolenia na terenach należących do miast Dalmacji⁹. Dzięki wzmiance Lucicia wiadomo, że już w drugiej połowie XIV wieku wyklarował się konflikt między wołoskimi pasterzami, a mieszkańcami

⁶ *Constructing border societies on the Triplex Confinium*, s. 57–73; M. Šarić, *Vlasi na tromeđi: suživot u sukobima u raničnim društvima i kulturama Morlakije (16.–17. stoljeće): doktorski rad*, Zagreb 2010; Z. Blažević, *Triplex Confinium Triplex Confinium – liminal spaces of transculturation and hybridization in the early modern period*, [w:] *Die Erschließung des Raumes*, red. K. Friedrich, Wiesbaden 2014.

⁷ *Popis Like i Krbave 1712. godine: obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*, red. K. Kaser, H. Grandits, S. Gruber, Zagreb 2003.

⁸ M. Kerautret, *Napoléon et les Balkans...*

⁹ *Erano detti Vlachi, o Morlachci in quel tempo li pastori delle montagne che dividono la Bosna della Croatia*, G. Lucio, *Historia di Dalmatia: et in particolare delle città di Trav, Spalatro e Sebenico*, Venetia 1674, s. 279.

dalmatyńskich miast. Antagonizm ten¹⁰ utrzymywał się przez kolejne stulecia i był jedną z przyczyn wykreowania się negatywnego wyobrażenia ludności wołoskiej (zwanej w Dalmacji Morlakami, czyli „czarnymi Wołochami”¹¹)

Od roku 1537 praktycznie całość dalmatyńskiego interioru, wraz z Liką i Krbavą znalazła się w rękach tureckich, a ze wspomnianych terytoriów utworzono sandżak Kliša¹². O funkcjonowaniu społeczności wołoskich w Dalmacji pod panowaniem tureckim informują deftery, czyli spisy tworzone przez władze osmańskie do celów podatkowych przez specjalne komisje¹³. Każda komisja angażowała władze lokalne i członków klasy wojskowej do zebrania prawidłowych informacji pozwalających określić opodatkowanie¹⁴. Do tego celu angażowani byli również przywódcy wołoskich katunów, a owe korporacje pasterskie, zwane z turecka džematami figurowały w defterach jako całości, czego przykładem jest spis podatkowy dla sandżaku Kliša z roku 1550. Spisy podatkowe informowały o liczebności katunów, imionach ich przywódców, a czasami nawet o ich migracjach transgranicznych¹⁵. Wspomniany defter sandżaku Kliša opisuje również rodzaje działalności gospodarczej miejscowej ludności, wymieniając uprawy (np. pszenica, jęczmień, gryka, owies, proso, soczewica), a w kilku przypadkach wspomina o owcach i miejscach ich wypasu¹⁶. Wzmianki o „pastwiskach letnich” czy „pastwiskach zimowych” wyraźnie wskazują na transhumancyjną gospodarkę wołoską, w której stada były gromadzone w dolinach wiosną i wyprowadzane na górskie pastwiska, a jesienią wracały na niziny¹⁷. Ponieważ pasterze płacili „wołoskim obyczajem” specjalny podatek zwany filurią¹⁸ tym łatwiej jest ustalić, że to pasterstwo było ich głównym zajęciem¹⁹, a sam wypas transhumancyjny stanowił niezwykle istotny element gospodarki na tym obszarze Imperium Osmańskiego. Wspomniane spisy podatkowe dowodzą również, że ludność wołoska

¹⁰ I. Czamańska, *The Vlachs – several research problems*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2015, t. 22, nr 1, s. 12.

¹¹ Z. Mirdita, *Vlasi u historiografii*, Zagreb 2004, s. 343.

¹² *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, tłum. red. A. Aličić, F. Spaho, Sarajevo 2007.

¹³ F. Spaho, *Defteri za Kliški sandžak iz XVI i početka XVII stoljeća – diplomatički opis*, „Prilozi za orijentalnu filologiju” 1985, t. 34, s. 138.

¹⁴ A. Aličić, F. Spaho, *Uvod*, s. IX.

¹⁵ Dotyczy to np. grupy Wołochów, która przybyła do Dalmacji z Istrii, której w defterze sandżaku Kliša z 1550 roku poświęcona była osobna sekcja; *Opširni popis*, s. 9–20.

¹⁶ *Ljetna ispasišta Hrsovac, koje se nalazi idući prema ljetnom ispasištu Dinara i Zakopnik u blizini Strumičke; Opširni popis*, s. 23.

¹⁷ T. Stoianovich, *Balkan worlds: the first and last Europe*, Armonk 1994, s. 331–340.

¹⁸ *Mezra Orašje, pripada Ostrovici. Na spomenutoj mezri sada su nastanjeni neki novodoseljeni Vlasi nevjernici koji su zatražili da se njima upiše. Pošto su upućeni obavijestili da ovi zaista uživaju ove zemlje, ubilježeni su ovdje s tim da, prema vlaškim običajima, plaćaju filurijsku pristojbu; Opširni popis*, s. 16.

¹⁹ Deftery wzmiankowały o Wołochach, którzy uprawiali ziemię, ale to nie oznacza, że przestawali oni być pasterzami. W takim wypadku byłiby oni traktowani jak najniższa klasa społeczeństwa osmańskiego, raju, która płaciła inne podatki niż filuria; I. Czamańska, *Wołosi/Vlasi z terenów Hercegowiny w świetle defterów osmańskich z XV i XVI wieku*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2018, t. 25, s. 227.

na tym obszarze była słowiańska, co jest możliwe do ustalenia dzięki przekazanym imionom przywódców katonów, czy głów poszczególnych rodzin.

W latach 1699 i 1718, po traktatach w Karłowicach i Pożarevacu całość dalmatyńskiego interioru (wraz z miejscowościami Knin, Imotski i Sinj) przeszła w ręce Wenecji. W XVIII wieku republika była cieniem swojej dawnej kupieckiej potęgi, dlatego władze weneckie były zainteresowane wykorzystaniem potencjału gospodarczego Dalmacji²⁰. Region ten był postrzegany jako ziemia zdolna do dostarczania wysokiej jakości produktów, takich jak winorośl lub oliwa, jednak sama gospodarka transhumancyjna była oceniana jako nieefektywna, lub wręcz szkodliwa dla rozwoju rolnictwa. Dowodzi tego chociażby opis Dalmacji sporządzony przez Alberto Fortisa na polecenie władz weneckich (który stał się bardzo popularny w Europie)²¹. Fortis zauważył, że pasterstwo jest zajęciem znacznej części ludności prowincji dalmatyńskiej zwanej Morlakami (która była jasno kojarzona ze Słowianami), co wpłynęło na pozytywną ocenę jej charakteru gdyż wzorem innych społeczności pasterskich miała ona „zachować naturalną niewinność i wolność”²². Jednak poza tą – utrzymaną w duchu filozofii Jana Jakuba Rousseau apoteozą nietkniętej zepsuciem naturalnej moralności Morlaków – włoski naturalista i podróżnik krytykował tradycyjną gospodarkę pasterską jako taką. Twierdził on, że Morlacy są ignorantami nie tylko jeśli chodzi o rolnictwo, ale także jeśli chodzi o opiekę nad trzodą, a główne produkty pasterstwa (ser i masło), jak również samo mleko służące do ich wyrobu miało być bardzo złej jakości²³.

Problemem dla władz weneckich były również migracje społeczności wołoskich. Szlak migracji sezonowych często przekraczał granice państw, co było problematyczne nie tylko dla Wenecjan, ale także dla austriackich zarządców chorwackiego Pogranicza Wojskowego²⁴. Co gorsza, według oficjalnego historiografa Republiki Weneckiej, Marco Foscariniego, Morlacy mogli rezygnować nawet z bardzo dobrych pastwisk i emigrować, jeśli zmusiły ich do tego nadużycia administracyjne (np. podatki). Próba powstrzymania zjawiska migracji, którą podjął w 1701 r. Zarządca Generalny (*Provveditore Generale*) Dalmacji, Alviso Mocenigo, nie przyniosła jednak efektu²⁵. Poważniejsze działania zmierzające do wymuszenia zmiany wołoskiego sposobu gospodarowania na bardziej osiadłą formę życia zostały zainicjowane przez *Provveditore Generale* Francesco Grimaniego w 1755 r. Dodatkowo, reforma miała poprawić warunki materialne Morlaków, które były w istocie katastrofalne. Działania władz uwzględniały między innymi promocję sposobów przechowywania żywności,

²⁰ L. Wolff, *Venice and the Slavs: The Discovery of Dalmatia in the Age of Enlightenment*, Stanford 2001, s. 76–125.

²¹ W. Sajkowski, *Obraz ludów bałkańskiego wybrzeża Adriatyku we Francji epoki Oświecenia*, Poznań 2013, s. 182–190.

²² A. Fortis, *Voyage en Dalmatie*, tłum. M. Chapuis, Berne 1778, t. 2, s. 100.

²³ *Ibidem*, s. 121.

²⁴ D. Roksandić, *Vojna Hrvatska*, Zagreb 1988, t. 1, s. 75.

²⁵ M. Šarić, *Planine i morlački svijet u Dalmaciji: ekohistorijski osvrt*, „Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša” 2010, t. 6/1, s. 80.

co miałyby pomóc społecznościom wołoskim przetrwać zimą, a także wsparcie finansowe²⁶. Ponieważ wdrożenie tych pomysłów nie powiodło się, tradycyjne pasterstwo transhumancyjne nie zostało przeobrażone w sposób, w jaki życzyliby sobie tego Wenecjanie.

Francuscy dyplomaci i inni podróżnicy, którzy odwiedzali Bałkany w ramach swoich misji dyplomatycznych pod koniec XVIII wieku, zauważyli, że pasterstwo było niezwykle istotne dla mieszkańców dalmatyńskiego interioru. Takie jest wrażenie po przeczytaniu dziennika podróży Carlo Botty, włoskiego historyka, którego prawie całe dorosłe życie było związane z Francją (i który przyjął francuskie obywatelstwo)²⁷. W 1798 r. wziął udział we francuskiej wyprawie na Wyspy Jońskie, a podróż ta była również okazją do odwiedzenia i opisanie Dalmacji. Według Botty dalmatyńska gleba była bardzo żyzna, jednak ignorancja i lenistwo Morlaków uniemożliwiały jej wykorzystanie. Stwierdzenie to bardzo przypominało wspomniane wyżej uwagi Fortisa, a także opinie weneckich administratorów Dalmacji z czasów reformy rolnej Grimaniego. Podobnie do Wenecjan Botta uważał wołoską gospodarkę transhumancyjną za szkodliwą dla środowiska i całkowicie uzależnioną od warunków naturalnych, często bardzo surowych:

Stada, a zwłaszcza owce to jedyne bogactwo Morlaków, oczywiście jeśli bogactwem nazwać można zwierzęta szkodliwe dla rolnictwa (...). Najbiedniejsi mają od trzydziestu do czterdziestu owiec, co nie powinno dziwić w kraju, w którym niestety tak wiele jest publicznych pastwisk. Ponieważ zima jest bardzo ostra, zdarza się, że większość tych zwierząt umiera z głodu i zimna (...). W takich okolicznościach warto zwrócić uwagę na zimną krew [Morlaków], można ich uznać za stoików²⁸.

W opisie Carlo Botty populacja dalmatyńskiego interioru została przedstawiona jako całkowicie zależna od surowych warunków naturalnych i ustawicznie żyjąca na skraju przetrwania. Botta zauważył, że część stad wołoskich ginęła z powodu ospy owczej, która na początku XIX wieku była już dobrze znaną chorobą (we Francji i Niemczech szczepiono przeciwko niej już w drugiej połowie XVIII w.)²⁹. Należy zauważyć, że w perspektywie antropologii oświeceniowej duża zależność społeczno-

²⁶ Ibidem, s. 49.

²⁷ C. Botta, *Italy, During the Consulate and Empire of Napoleon Buonaparte*, Philadelphia 1829, s. XI–XV.

²⁸ *Les troupeaux, mais surtout les chèvres, forment la richesse des Morlaques, si l'on peut appeler ainsi des êtres en partie nuisibles. à l'agriculture, qui portent sur les végétaux encore tendres une dent meurtrière. Les plus pauvres' ont souvent trente à quarante chèvres, ce qui, ne doit point paraître étonnant dans un pays où il y a malheureusement une très-grande quantité de pâturages publics. Lorsque l'hiver est rigoureux, ce qui arrive quelquefois, la plupart de ces animaux meurent de faim et de froid. Les eaux des torrents, provenant de la fonte des neiges, leur font aussi beaucoup de mal: et d'ailleurs le claveau et différentes autres maladies, causées par la piqure de quelques insectes ou par des herbes vénéneuses, réduisent très souvent les pauvres Morlaques à la plus dure misère. Leur sang-froid est remarquable dans les circonstances; ou les prendrait pour des Stoïciens; C. Botta, *Souvenirs d'un voyage en Dalmatie*, Turin 1811, s. 54–55.*

²⁹ *Cours complet d'agriculture, théorique, pratique, économique et de médecine rurale et vétérinaire: ou, Dictionnaire universel d'agriculture*, red. A. Thouin, Paris 1785, t. 12, s. 259–260, 619–620.

ści ludzkich od warunków naturalnych, czy kondycji ich zwierząt była uznawana za oznakę prymitywizmu³⁰. W tym kontekście dalmatyńscy Morlacy mogli być przedstawiani jako koczownicy bliscy azjatyckim barbarzyńcom, w przeciwieństwie do społeczności rolniczych, lub tych, które prowadziły hodowlę zwierząt, ale w nowoczesny sposób – krzyżując gatunki, stosując szczepienia i leczenie weterynaryjne, a zatem możliwie w najszerzy sposób ubezpieczając się od negatywnego wpływu natury.

Kiedy Dalmacja w roku 1806 stała się częścią imperium Napoleona, przybyli do tego regionu urzędnicy i oficerowie również krytykowali rzekomą nieefektywność tradycyjnego pasterstwa wołoskiego, które było ich zdaniem pozbawione jakiegokolwiek wartości ekonomicznej. Zdaniem inżyniera Lassereta, autora raportu dotyczącego Dalmacji z 1806 roku, celem lokalnego pasterstwa nie była produkcja wełny, ale żywności na własny użytek pasterzy: „Obfitość kóz i owiec rekompensuje częściowo brak dużych stad. Nie ma tu ras dających wyjątkową wełnę, a dla mieszkańców najważniejsze jest mleko, podstawa ich pożywienia. Wytwarzają różnego rodzaju sery i źle przygotowane masła. Mięso zwierząt służy również za pożywienie”³¹. Lasseret, podobnie jak Alberto Fortis kilkadziesiąt lat wcześniej, nie doceniał jakości produktów otrzymywanych przez Morlaków. Co jednak istotniejsze francuski inżynier jasno wskazywał, że populacja dalmatyńskiego interioru zajmuje się przede wszystkim tradycyjnym pasterstwem. O istotności właśnie tego rodzaju działalności świadczy fakt, że zdaniem francuskiego obserwatora niezwykle cenne dla Morlaków były owczarki, „które często stają się przedmiotem krwawych kłótni”³².

Należy podkreślić, że również w innych dokumentach przedstawionych przez francuskich oficerów i urzędników, znajdują się informacje poświadczające, że ludność dalmatyńskiego interioru parała się przede wszystkim pasterstwem. Raport sporządzony przez generała Charlesa-Nicolasa d’Anthouarda z 10 czerwca 1806 r. wspominał, że to właśnie pasterstwo miało być przyczyną jałowienia gleby, a w konsekwencji złego stanu dalmatyńskiej gospodarki³³. Z kolei intendent Dalmacji, w czasie gdy wchodziła ona w skład Prowincji Iliryskich, wskazywał, że to właśnie pasterstwo jest głównym zajęciem mieszkańców Dalmatyńskiego interioru, jednak czynił to spostrzeżenie w tonie krytycznym, zauważając, że Morlacy „ignorują metody płodozmianu, nawadniania, krzyżowania gatunków, dbania o zdrowie stada, choć w gruncie rzeczy są pasterzami; we wszystkim potrzebują lekcji”³⁴. Zdaniem głównego intendenta Prowincji Iliryskich, Chabrola, remedium na złą kondycję gospodarczą

³⁰ C. de Pauw, *Recherches philosophiques sur les américains*, Paris 1794, s. 127–131.

³¹ Lasseret, asseret, *Mémoire à joindre à la reconnaissance militaire de la Dalmatie*, 1806, Service historique de la Défense, Département de l’armée de terre, 1M 1590–1591, s. 20.

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

³⁴ *Il ignore les méthodes d’assolement, le système des irrigations, le croisement des races, le soin des troupeaux, quoiqu’il est essentiellement pasteur, sur tout il a besoin de leçons*; ibidem.

Dalmacji miało być odejście od pasterstwa na rzecz rolnictwa (a konkretnie uprawy ziemniaka)³⁵, jednak ostatecznie Francuzom nie udało się zrealizować tych planów.

Kolejnym nieudanym przedsięwzięciem była próba zorganizowania pogranicza wojskowego na wzór austriacki³⁶. Kiedy Francuzi w 1806 roku wkroczyli do Dalmacji, zauważyli wprawdzie, że niektóre elementy organizacji wojskowej zostały wdrożone. Według pułkownika Mathieu Dumasa, Morlaczy zamieszkujący pogranicze Dalmacji i Bośni „podlegają rodzajowi zarządu wojskowego i są podzielone na duże okręgi, z których każdy jest zarządzany przez pułkownika i podzielony na mniejsze obszary poborowe”³⁷. W rzeczywistości jednak system stworzony przez Wenecjan nie narzucał – jak to miało miejsce w przypadku organizacji chorwackiego Pogranicza Wojskowego – nowych wzorców funkcjonowania społeczeństwa, a raczej wykorzystywał już istniejące więzi, jak np. instytucję *pobratime* (braterstwa krwi)³⁸. Finansowano również płatne oddziały zorganizowane przez kondotierów, najemnych dowódców wojskowych³⁹. Senat wenecki wybierał też gubernatorów pogranicza, tzw. *colonelli*, którzy mieli dbać o bezpieczeństwo granicy, ale byli zbyt niezależni i nadużywali swej władzy wobec lokalnej ludności, która często wybierała emigrację⁴⁰.

O fiasku weneckich planów organizacji pogranicza wojskowego świadczy fakt, że z francuskimi władzami Dalmacji kontaktował się jeden z byłych *colonelli*, o nazwisku Zulatti, przekładając swój własny projekt organizacji wojskowej dalmatyńskiego interioru⁴¹. Już na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVIII wieku Zulatti uczestniczył w dyskusji na temat statusu pogranicza dalmatyńskiego i propo-

³⁵ (...) *l'introduction de la culture de la pomme de terre en Dalmatie, serait un bien fait pour l'habitants des campagnes, que son imprévoyance réduit à vivre de racines pendant l'hiver*; Chabrol, *Laybach le 12 may 1813. Reponse à une lettre du 9 janvier 1813 (Rapport General sur l'Administraion de la Dalmatie pendant l'année 1812)*, 1813, Archives Nationales, Site Pierrefitte-sur-Seine, F1e62.

³⁶ F. Paladini, *Un caos che spaventa: poteri, territori e religioni di frontiera nella Dalmazia della tarda età veneta*, Venezia 2003, s. 415–416.

³⁷ (...) *Les hordes dispensées dans le Nuovo Acquisto, n'ont pas même encore d'état de cité, elles sont soumises à une espèce de gouvernement militaire, divisé en grands districts, dirigés chacun par un colonel, et subdivisés en plus petits circonscriptions distinguées par le nom de sardaries*; M. Dumas, *Rapport de général Mathieu Dumas (2 cahiers, 5 et 37 pages, avec un état des revenus du royaume de Dalmatie)*, 1806, Service historique de la Défense, Département de l'armée de terre, 1M 1617, s. 23.

³⁸ W. Bracewell, *Frontier Blood-brotherhood and the Triplex Confinium*, [w:] *Constructing border societies on the Triplex Confinium: International Project conference papers 2 "Plan and practice: how to construct a border society? The Triplex Confinium c. 1700–1750"* (Graz, december 9–12, 1998), red. D. Roksandić, N. Štefanec, Budapest 2000, s. 35–36.

³⁹ N. Markulin, *Vojno poduzetništvo u Mletačkoj Dalmaciji i Boki od 1700. do 1718. godine*, „Povijesni prilozi” 2016, t. 51, s. 159–194.

⁴⁰ E. Novello, *Crime on the Border: Venice and the Morlacchi in the eighteenth century*, [w:] *Constructing border societies on the Triplex Confinium: international project conference papers 2 "Plan and practice: how to construct a border society? The Triplex Confinium c. 1700–1750"* (Graz, december 9–12, 1998), red. D. Roksandić, N. Štefanec, Budapest 2000, s. 64–66, 70.

⁴¹ S. Şipoş, *A Forgotten minority: the Morlachs of Dalmatia in a memorandum of colonel Antoine Zulatti (1806)*, [w:] *The Image of Central and Eastern Europe borders in foreign travellers' narratives. Dalmatian Vlachs (Morlachs) in a manuscript from 1806*, Cluj-Napoca 2015, s. 11–12.

nował swoje rozwiązania władzom weneckim⁴². Zulatti obszernie opisał projektowaną organizację wojskową Dalmacji, wraz z różnymi funkcjami, jakie powinni pełnić oficerowie. Efektem jego projektu był system, który obejmowałby nie tylko kwestie związane ze sprawami wojskowymi, ale organizowałby życie społeczeństw dalmatyńskiego interioru. Według Zulattiego, oficerowie pogranicza mieliby posiadać bardzo szerokie prerogatywy i kontrolowaliby każdy aspekt życia morlackiego społeczeństwa⁴³.

Propozycje pułkownika Zulattiego mogły spotkać się z pozytywnym odbiorem władz Prowincji Iliryskich, z uwagi na fakt, że społeczeństwo dalmatyńskiego interioru było postrzegane jako pewna trudno kontrolowalna całość, odrębna historycznie i kulturowo od ludności wybrzeża. Wizja populacji dalmatyńskiej podzielonej na dwa odrębne narody została przedstawiona przez pułkownika Mathieu Dumasa⁴⁴, a także generała d'Anthouarda, który w raporcie z 10 czerwca 1806 r. stwierdzał, że ludność nadmorskiej części prowincji mówi i zachowuje się jak Włosi, podczas gdy zamieszkujący interior Morlaczy wywodzą się od starożytnych Scytów⁴⁵. Trudno nie wiązać takich twierdzeń z pónomadycznym trybem życia populacji wołoskich, który mógł być kojarzony z koczowniczymi ludami barbarzyńskimi. Co istotne, francuscy obserwatorzy twierdzili, że struktury społeczne ludności dalmatyńskiego interioru nie zmieniły się od czasów tureckich, co może świadczyć o tym, że w pierwszych dekadach XIX w. wciąż funkcjonowała na tym obszarze tradycyjna organizacja kantonowa⁴⁶.

OSADNICTWO WOŁOSKIE NA TERENIE CHORWACKIEGO POGRANICZA WOJSKOWEGO

Podwaliny systemu pogranicza wojskowego zostały położone jeszcze przez Zygmunta Luksemburskiego, z którego inicjatywy zbudowano w trzeciej dekadzie XV w. sieć przygranicznych fortów rozmieszczonych między Szörény a Belgradem. W fortach stacjonowały garnizony, a konieczność stałego ich opłacania stanowiła niemałe wyzwanie dla finansów państwa węgierskiego. W związku z powyższym za czasów króla Macieja Korwina możni (np. ban Chorwacji i Sławonii) zobowiązani byli do

⁴² F. M. Paladini, *Un caos che spaventa: poteri, territori e religioni di frontiera nella Dalmazia della tarda età veneta*, Venezia 2003, p. 415–416.

⁴³ A. Zulatti, *Mémoire du colonel des Dalmates, M. Zulatti, sur la réforme et le règlement des Morlaques dans la province de Dalmatie, Zara, 15 mars 1806*, 1806, Service historique de la Défense, Département de l'armée de terre, 1M 1591, s. 21.

⁴⁴ M. Dumas, *Rapport de général Mathieu Dumas*, s. 23.

⁴⁵ Ch. N. d'Anthouard, *Description topographique et militaire de la Dalmatie*, s. 11.

⁴⁶ *Rapport au général Molitor, (23 pages et 2 tableaux, dont l'un daté du 28 février)*, Service historique de la Défense, Département de l'armée de terre, 1M 1617, s. 2.

opłacania części kosztów utrzymywania kontyngentów przygranicznych⁴⁷. W XV w. intensywne osadnictwo wojskowe miało miejsce między innymi w takich banatach jak Jajce, Šabac i Srebrenik, które były zamieszkałe w dużej mierze przez etnicznych Wołochów⁴⁸. Ludność ta musiała być więc w większym lub mniejszym stopniu wykorzystana do obrony granic, a o prawdziwości tej tezy dowodzą węgierskie źródła historyczne, przynajmniej odnośnie późniejszego okresu, tzn. dwóch trzech dekad XVI stulecia⁴⁹.

Chociaż dla historii nowożytnych Węgier datą graniczną jest rok 1526, to w przypadku chorwackiego Pogranicza Wojskowego można za moment przełomowy uznać datę o cztery lata wcześniejszą. W roku 1522 król Ludwik Jagiellończyk zawarł bowiem traktat z arcyksięciem Austrii, Ferdynandem I, na mocy którego ten ostatni wziął na siebie odpowiedzialność za utrzymanie niektórych twierdz chorwackich. Treść traktatu podyktowana była między innymi gigantycznymi nakładami finansowymi jakie państwo węgierskie musiało ponosić w związku z obroną pogranicza wojskowego⁵⁰. Dzięki działaniom wywiadu austriackiego udało się ustalić, że Turcy nierzadko surowo obchodzą się z ludnością pobitych ziem, co dotyczy w szczególności pasterzy wołoskich z terenów serbskich, którzy – zdaniem informatorów – byliby skłonni walczyć po stronie Habsburgów. W roku 1530 zostały z sukcesem przeprowadzone negocjacje między osadnikami, a banem Chorwacji, Ivanem Torkvatem Karlovićem⁵¹ i styryjskim kapitanem, Ivanem Kacnajerem, które poskutkowało osiedleniem się pięćdziesięciu rodzin w rejonie Bihacia i Žumberka. Rodziny te pochodziły z rejonów bośniackiego Glamoča i wyruszyły stamtąd do Chorwacji pod wodzą wojewody Vladislava Stipkovicia⁵². W teorii nowoprzybyli mieli zasiedlić opuszczone tereny otrzymując też dwadzieścia lat zwolnienia z podatków, ale w praktyce sprawiali problemy lokalnym społecznościom i właścicielom ziemskim (np. w okolicach Jastrebarska), głównie przez konflikty o to, gdzie mają być wypasane stada⁵³. Informacje o tych sporach dowodzą, że nowi osadnicy zajmowali się pasterstwem i prowadzili półosiadły tryb życia. Obiekcje właścicieli ziemskich z Žumberka nie za-

⁴⁷ T. Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526*, Leiden 2018, s. 20–25, 34–35.

⁴⁸ I. Czamańska, *The Vlachs – several research problems*, s. 12.

⁴⁹ P. Hegedić, M. Jurković, N. Ostojčić, F. Šimunjak, *Popis isplata vojsci u Hrvatskoj i Slavonskoj krajini u listopadu i studenome 1556, prema dvama registrima: prilog istraživanju rane faze vojnokrajiske povijesti*, „Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu” 2009, t. 51/2, s. 350; T. Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, s. 313.

⁵⁰ G. Rothenberg, *The Origins of the Austrian Military Frontier in Croatia and the Alleged Treaty of 22 December 1522*, „The Slavonic and East European Review” 1960, t. 38/91, s. 493–498.

⁵¹ Karlović był szlachcicem wywodzącym się z Liku, w roku 1527 stracił wszystkie swoje posiadłości, takie jak Udbina (skąd pochodził), Mrsnij i Obrovac, które zostały zdobyte przez Turków; D. Magaš, *Geografske odrednice nastanka karte Matea Pagana: Cijeli okrug Zadra i Šibenika*, [w:] *Ekohistorija. Zbornik radova, Književni krug Split, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, red. E. Ivetić, D. Roksandić, Split–Zagreb 2003, s. 21.

⁵² *Ibidem*, s. 28.

⁵³ *Ibidem*, s. 30–31.

hamowały napływu pasterzy wołoskich: już w roku 1531 do tego regionu Chorwacji napłynęli nowi osadnicy (700 ludzi ze stadami w liczbie 15000 zwierząt)⁵⁴. Kolejne migracje miały miejsce w roku 1538, a później w latach 1540, 1542, 1546 i 1549, a część z osadników osiadłych w rejonie regionie Žumberka (np. na wzgórzach w okolicach miejscowości Lipovac, Grabarak, Zečak-Višoševići, Brezovac) zyskała miano Uskoków. Co istotne, migracje następowały w obu kierunkach, a za powrotami na ziemie tureckie stało niezadowolenie z nowych warunków bytowania (które były nierzadko gorsze niż wstępnie obiecywały władze pogranicza), a także złe przyjęcie przez lokalne społeczności⁵⁵.

Kolejnym niezwykle istotnym wydarzeniem w historii chorwackiego Pogranicza Wojskowego stało się formalne ukonstytuowanie zasad funkcjonowania osadnictwa wołoskiego, do tej pory prowadzonego na podstawie prawa zwyczajowego. *Ius Valachicum* (prawo wołoskie) zostało spisane i opublikowane w 1630 r. jako *Statuta Valachorum* za panowania cesarza Ferdynanda II, stając się podstawą złożonej i długotrwałej koncepcji militarnej całości Pogranicza Wojskowego⁵⁶. Publikacja *Statuta Valachorum* była też częścią dłuższego procesu, który uniezależnił osadników wołoskich na Pograniczu Wojskowym od szlachty chorwackiej, a nie byłoby to możliwe również bez wcześniejszych aktów cesarzy Rudolfa II (w 1608 r.) i Ferdynanda II (1627). Za panowania Ferdynanda III (1637–1657) pogranicze wojskowe całkowicie uniezależniło się od chorwackiej szlachty i przeszło pod zarząd wojskowy⁵⁷. To właśnie od tego czasu można mówić o chorwackim Pograniczu Wojskowym jako o odrębnym bycie administracyjnym.

Statuta Valachorum dawały społecznościom wołoskim pozory autonomii, mimo że poziom samorządności, jaki miały one przed ich nadaniem faktycznie uległ obniżeniu. Osadnicy stawali się jednocześnie żołnierzami i rolnikami, którzy mogli uprawiać ziemię w zamian za ochronę pogranicza przed Turkami. Można więc powiedzieć, że publikacja statutów stała się punktem zwrotnym w życiu wołoskich społeczności chorwackiego pogranicza, które od tego momentu były coraz bardziej kontrolowane przez władze i stopniowo zostały zmuszone do odejścia od tradycyjnego, półkoczowniczego trybu życia. Warto jednak zaznaczyć, że zachowały one w pewnym stopniu swój specyficzny organizacyjny i kulturowy charakter, a jako wojsko również mocno wyróżniały się na tle innych formacji⁵⁸. Wołoskie rodziny otrzymywały pieniądze, we własnym zakresie dbały o umundurowanie i uzbrojenie żołnierzy. Stąd też było ono niejednolite, co sprawiało, że np. w czasie wojny trzydziestoletniej (1618–1648), a ponad sto lat później siedmioletniej (1757–1763) oddziały pochodzące z Chorwacji

⁵⁴ Ibidem, s. 31.

⁵⁵ D. Vukšić, *Žumberački uskoci: Unijaćenje i odnarođivanje*, Zagreb 2015, s. 84–106.

⁵⁶ Z. Blažević, *Statuta Valahorum. Prilozi za kritičko izdanje*, Zagreb 1999, passim; Š. Stareću, *Medieval name and ethnicity: Serbs and Vlachs*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2015, t. 22, nr 1, s. 84–85.

⁵⁷ Ibidem, s. 84–85.

⁵⁸ I. Funda, K. Milković, *The Militar Gränitz Rechten: an 18th-century legal reform of the Military Frontier*, „Povijesni prilozi” 2018, t. 37/55, s. 257.

były w europejskiej prasie przedstawiane jako hordy barbarzyńców, a nie nowoczesna, zorganizowana armia⁵⁹.

Niezwykle ważnym momentem w historii Pogranicza Wojskowego był koniec XVII w. Po pierwsze dlatego, że po wojnie ze Świętą Ligą zakończoną pokojem w Karłowicach pozycja Turcji w Europie ulegała stopniowemu osłabieniu, a więc funkcja obronna pogranicza wojskowego stopniowo traciła rację bytu (proces ten postępował przez cały wiek XVIII). Po drugie, po wzmiankowanym pokoju obszar pogranicza uległ znacznemu powiększeniu, ponieważ Austria przejęła na mocy jego postanowień Likę i Krbawę z rąk tureckich. Obszar ten został podzielony na dwanaście *kapetanji*, trzy w Krbawie (Bunić, Udbina i Korenica) i dziewięć w Lice (Zvonigrad, Gračac, Lovinac, Bilaj, Perušić, Ribnik, Vrebac, Medak i Novi)⁶⁰.

Na wspomnianych terytoriach, ale również na pozostałych ziemiach pogranicza przeprowadzono dużą akcję osadniczą, której przebieg jest możliwy do prześledzenia dzięki dokumentom sporządzonym przez władze austriackie, w tym dzięki spisowi ziemskiemu Liki i Krbawy, sporządzonemu w 1712 r. Według tego spisu w samej Lice i Krbawie w roku 1696 były osiedlone 553 rodziny, w 1703 już ponad trzy razy tyle (1630), aby w roku 1712 (w którym tworzony był spis) osiągnąć liczbę 2110. Dzięki badaniom Karla Kasera udało się ustalić, że spośród wzmiankowanej populacji większość stanowiły rodziny wołoskie: w roku 1696 było to 300 rodzin, w 1701 już 1120, a w roku 1712 już 1561⁶¹. Termin „Wołosi” oznacza w tym przypadku słowiańskich pasterzy, najprawdopodobniej Serbów (o tym, że jest to ludność serbska świadczy ich prawosławne wyznanie określone spisie jako „wiarą wołoską”⁶²). Oprócz tej grupy wśród populacji pogranicza można wyszczególnić Chorwatów (wyznania katolickiego), przechrzczonego muzułmanów (którzy nie opuścili tych ziem po przekazaniu ich przez Turcję Austrii), a także tzw. Bunjenców (czyli „katolickich Wołochów”)⁶³.

Włączenie w skład Pogranicza Wojskowego regionów Liki i Krbawy, czyli ziem na których – jak dowodzą tego wspomniane, wcześniejsze osmańskie deftery – funkcjonowało pasterstwo transhumancyjne, a także wspomniana intensywna akcja osadnicza, wpłynęły bez wątpienia na częściowe zachowanie wyjątkowego charakteru społeczności wołoskiej, pomimo przekształcania jej w bardziej regularną armię (w której struktura katunu została zastąpiona organizacją wojskową). System pogranicza wciąż spełniał swoją rolę obronną, jednak stawała się ona coraz mniej istotna, stąd pojawił się postulat stworzenia z pograniczników bardziej regularnej i nowoczesnej armii, która mogłaby konkurować z formacjami innych mocarstw europejskich. W związku z tym w 1752 r. zdecydowano się na reformę prawną i organizacyjną, któ-

⁵⁹ W. Sajakowski, *Obraz ludów bałkańskiego wybrzeża Adriatyku*, s. 12–18.

⁶⁰ K. Kaser, *Uvod*, [w:] *Popis Like i Krbave 1712. godine: obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*, red. K. Kaser, H. Grandits, S. Gruber, Zagreb 2003, s. 12–13.

⁶¹ *Ibidem*, s. 19.

⁶² *Popis Like i Krbave*, s. 111, 128.

⁶³ K. Kaser, *Uvod*, s. 20–21.

ra poddała społeczności pogranicza jeszcze większej kontroli i miała za zadanie ostatecznie przekształcić ją w nowoczesną piechotę liniową⁶⁴.

Kiedy w roku 1809 Francja na mocy traktatu w Schönbrunn zajęła obszar chorwackiego Pogranicza Wojskowego, który nazwała Chorwacją Wojskową (*Croatie Militaire*) oficerowie i urzędnicy napoleońscy nie widzieli w lokalnej społeczności półkoczowniczych pasterzy których spotkali w Dalmacji, lecz dobrze zorganizowaną armię, która mogła być wykorzystana w całej Europie (do czego w istocie doszło⁶⁵). Możliwość wykorzystania potencjału wojskowego ludności Prowincji Iliryskich była zresztą traktowana jako jedyna droga zdyskontowania francuskiej władzy nad tym obszarem, bo szybko okazało się, że potencjał ekonomiczny tej części imperium napoleońskiego jest niski, a możliwości wyegzekwowania podatków znikome. Pod tym względem specyficzny ustrój Chorwacji Wojskowej jawił się jako idealny wobec zapotrzebowania francuskiej armii w dobie wojen napoleońskich⁶⁶.

Być może jeden z najbardziej wyrazistych i kompletnych opisów Chorwacji Wojskowej został przedstawiony przez pierwszego zarządcę generalnego Prowincji Iliryskich, marszałka Marmonta w raporcie z 22 grudnia 1809 r. Dokument ten powstał na podstawie obserwacji dokonanych kilka miesięcy wcześniej, odzwierciedla więc stan, w jakim obszar ten pozostawiły władze austriackie. W streszczeniu raportu w niezwykle trafny sposób została przedstawiona specyfika funkcjonowania Chorwacji Wojskowej i pograniczników:

Ustrój Chorwacji Wojskowej lub Dystryktu Przygranicznego był całkowicie i czysto wojskowy. Oficerowie pułków są odpowiedzialni za administrację, wymierzanie sprawiedliwości i kierownictwo wojskowe. Wszyscy mieszkańcy są, jeśli to konieczne, żołnierzami, którzy otrzymali z nadania korony możliwość użytkowania ziemi w zamian za służbę swoją i ich potomków⁶⁷.

Definicja ta w pewien sposób podsumowuje ewolucję, jaką przeszło prawo wołoskie na obszarze chorwackiego pogranicza. Dawniej to katuny pod wodzą wojewodów stanowiły nie tylko podstawową jednostkę społeczności wołoskiej, ale również podmioty bezpośrednio angażowane przez siły polityczne do ochrony granic. Na przykład organizacja oddziałów osmańskich martolosów, którzy służyli do ochrony tureckiej części pogranicza pokrywała się pod względem struktury i dowództwa

⁶⁴ I. Funda, K. Milković, *The Militar Gränitz Rechten*, s. 255–282.

⁶⁵ Wojska z chorwackiego pogranicza wojskowego walczyły np. w kampanii rosyjskiej w roku 1812 – W. Sajkowski, *French image of the peoples*, s. 101.

⁶⁶ *Ibidem*, s. 112–135.

⁶⁷ *Le gouvernement de la Croatie Militaire ou District des Frontières était entièrement et purement militaire. Les officiers des régiments sont généralement chargés de l'administration, de la justice et de la direction des troupes. Tous les habitants sont au besoin soldats, ils ont reçu de la couronne des concessions de terre à la charge de service en personnes, eux et leur descendants; Analyse no 81. Mémoire sur la Croatie Militaire envoyé par maréchal duc de Raguse, [w:] A. F. L. Viesse de Marmont, Mémoire sur la Croatie. A Laybach 22 Xbre 1809, 1809, Service historique de la Défense, Département de l'armée de terre 1M 1595.*

z istniejącymi katunami⁶⁸. Pod tym względem reformy przeprowadzane od roku 1630 były niezwykle istotne dla przeobrażenia struktur społeczności pogranicza. Z jednej bowiem strony francuscy obserwatorzy zauważyli istnienie pewnych tradycyjnych więzi społecznych (co jest widoczne np. w zaobserwowanej roli kleru prawosławnego, który pomagał mediować w czasie niepokojów w szeregach regimentów⁶⁹), z drugiej jednak, podkreślali, że to hierarchia wojskowa była podstawowym wyznacznikiem organizacji społeczeństwa pograniczników. W swoim raporcie Marmont nie skupiał się zresztą na etnicznym pochodzeniu ludności pogranicza, ani też na kwestiach językowych, czy obyczajowych, ale na szczegółach jego organizacji, wspominał o wewnętrznym podziale administracyjnym na pułki i kompanie, a także opisał różne funkcje oficerów⁷⁰.

Specyficzna organizacja pogranicza chorwackiego miała – zdaniem francuskich obserwatorów – wpływ na dwie zasadnicze kwestie. Pierwszą był oczywiście wysoki potencjał bojowy pogranicznych wojsk. Co prawda marszałek Marmont zwracał uwagę na pewne naturalne predyspozycje pograniczników, wynikające z ich – w jego mniemaniu – barbarzyńskiego i wojowniczego charakteru, jednak podkreślał, że dopiero dyscyplina czyniła z nich wartościowe wojsko: „To piękne wojsko, dobrze wyszkolone, pełne zapału i męstwa; są weteranami pokrytymi ranami, którzy, dobrze dowodzeni i umieszczeni w naszych szeregach, będą godnymi żołnierzami Cezara (...)”⁷¹. Drugą kwestią był wpływ dyscypliny na pozostałe aspekty życia lokalnych społeczności, w tym na stopień ich ucywilizowania, co wiązało się z dużymi kompetencjami oficerów, które rozciągały się na bardzo szczegółowe kwestie gospodarcze:

Oficerowie gospodarczy są odpowiedzialni w szczególności za pieczę nad uprawami, ustalanie gantunku zboża do zasiewów, areału pól do zasiania; regulują spożycie paszy przez stada i ustalają ilość zebranego zboża, które każda rodzina musi zanieść do ogromnego magazynu wybudowanego w kompanii [wojskowej], swoistego pomnika przezorności i mądrości. Specjalista ds. ekonomicznych to swego rodzaju kierownik manufaktury rolniczej, który wszystko wprawia w ruch, metodycznie, z przewidywaniem, aby uzyskać jak najlepsze produkty; to swego rodzaju mistrz rolnictwa, który kieruje również raczkującym wytwórstwem; to wreszcie ciężko pracujący przywódca, który zmusza beztrudnie jednostki do pracy. Bez niego połowa ziemi leżałaby odłogiem, a druga połowa ledwie dawałaby połowę plonów; ale to nie wszystko, co dwa tygodnie odwiedza on każdą z rodzin swojej kompanii i składa kapitanowi sprawozdanie z ich sytuacji i potrzeb; natomiast sam kapitan w towarzystwie swoich oficerów wizytuje rodziny raz w miesiącu. Każdy starszy rangą oficer co trzy miesiące odwiedza w ten sam sposób sześć kompanii; i co roku pułkownik wizytuje wszystkie rodziny pułku: prawa dyscypliny stosowane do uprawy ziemi i egzekwowane przez dowodzących, na

⁶⁸ D. Caciur, *Considerations Regarding the Status of the Morlachs*, s. 107.

⁶⁹ W. Sajakowski, *French image of the peoples inhabiting Illyrian Provinces*, Warszawa–Bellrive-sur Allier 2018, s. 87–88.

⁷⁰ A. F. L. Viesse de Marmont, *Croatie Militaire: mémoire sur les régiments frontières*, Archives Nationales, Site Pierrefitte-sur-Seine 138AP/149, dossier 1.

⁷¹ (...) *Ce sont de belles troupes, bien exercées, remplies d'ardeur et de bravoure; ce sont des vétérans couverts de blessures, et qui, bien commandés et placés dans nos rangs, seront les dignes soldats de César (...)*; A. F. L. Viesse de Marmont, *Croatie Militaire*.

których ten obowiązek egzekucji spoczywa, są najlepszym sposobem wzbogacenia barbarzyńskiego i leniwego ludu, a za wzbogaceniem postępuje jego ucywilizowanie⁷².

Powyższy cytat stanowi niezwykle barwny obraz funkcjonowania społeczności chorwackiego pogranicza na początku XIX w. Świadectwo marszałka Marmonta wskazuje, że jej struktura nie miała już wiele wspólnego z organizacją wołoskiego kantonu, bo ta została zastąpiona przez hierarchię wojskową, która regularnie kontrolowała nawet funkcjonowanie poszczególnych rodzin. Zmiany nastąpiły również pod względem gospodarczym, przez odejście od gospodarki pasterskiej na rzecz rolnictwa. Warto jednak zauważyć, że Marmont uważał, iż lokalne populacje wciąż powinny być kontrolowane, jeśli nie miały poddać się lenistwu, które w perspektywie antropologii oświeceniowej było charakterystyczne dla populacji pasterskich⁷³. Korzyści jakie płynęły z utrzymania tworzonej przez paręset lat organizacji pogranicznej, tak wojskowe jak i gospodarcze, przeważały nad argumentami jej zniesienia (które mogły się pojawić ze względu na brak zagrożenia ze strony Turcji). Co prawda francuscy administratorzy mieli istotne zastrzeżenia co do niektórych aspektów funkcjonowania pogranicza wojskowego, ale nie dotyczyło to całości zamysłu jego organizacji, ale technicznych szczegółów, np. złej jakości umundurowania⁷⁴, uzbrojenia⁷⁵, czy niedostatecznego finansowania⁷⁶. Ustrój Chorwacji Wojskowej był wręcz przedstawiany jako oświeceniowy projekt mający na celu ucywilizowanie jego mieszkańców i przynoszący doskonałe efekty. Zdaniem marszałka Marmonta społeczność Chorwacji nie musiała się martwić o swój byt, podczas gdy ludność dalmatyńskiego interioru mia-

⁷² *Les officiers d'économie sont chargés spécialement de veiller à la culture, de déterminer l'espèce de grains qui doit être semée, la quantité de champs qui doivent être ensemencés; ils règlent la consommation des troupeaux, déterminent la quantité de grains récoltés, qui doit être portée par chaque famille au vaste grenier de réserve construit dans la compagnie, monument de prévoyance et de sagesse. Un officier d'économie est un chef de manufacture, qui met tout en mouvement avec méthode, avec prévoyance, pour obtenir les plus grands produits; c'est le maître d'agriculture qui dirige une industrie naissante; c'est enfin le cheflaborieux qui force les individus insoucians à travailler. Sans lui, la moitié des terres serait en friche, et l'autre donnerait à peine la moitié de ses produits; mais ce n'est pas le tout, il visite chacune des familles de sa compagnie tout les quinze jours, et rend compte de leur situation et de leurs besoins au capitaine; celui-ci, accompagné de ses officiers, les voit par lui-même une fois par mois. Chaque officier supérieur visite six compagnies, dans le même esprit, tous les trois mois; et chaque année le colonel parcourt toutes les familles du régiment: les lois de la discipline appliquées à la culture des terres, et appliquées par des chefs auxquels on impose de tels devoirs à remplir, sont le meilleur moyen d'enrichir un peuple barbare et paresseux; et c'est en l'enrichissant qu'on le civilise; ibidem.*

⁷³ P. Saint-Armand, *The Pursuit of Laziness: An Idle Interpretation of the Enlightenment*, tłum. J. Gage, Princeton 2011, s. 58–59.

⁷⁴ H. Bertrand, *Rapport sur les Régiments Frontières, 26 Juillet à l'Empereur, 1811*, Archives Nationales, Site Pierrefitte-sur-Seine, 390 AP 17, s. 14; J. Lauriston, *A sa Majesté, Laybach le 16 9bre 1810*, 1810, Archives Nationales, Site Pierrefitte-sur-Seine, 200AP/1.

⁷⁵ G. Mouton, *Rapport du général Mouton, comte de Lobau, sur les régiments croates (26 novembre 1810)*, 1810, Archives Nationales, Site Pierrefitte-sur-Seine, AF IV 1713.

⁷⁶ J. Law de Lauriston, *A sa M le 27 dbre 1810, Trieste*, Archives Nationales, Site Pierrefitte-sur-Seine, 200AP/1.

ła cierpieć z powodu nędzy będącej powodem jej własnego lenistwa i ignorancji⁷⁷. Główny zarządca Prowincji Iliryskich wprost wskazywał, że chorwaccy pogranicznicy znajdują się o sto lat dalej na osi rozwoju względem dalmatyńskich Morlaków.

KONKLUZJE

Francuskie źródła związane z rządami nad terytoriami pogranicza Chorwacji i Dalmacji można na pewno potraktować, jako źródło wiedzy o zachodnim spojrzeniu na społeczności Europy Południowo-Wschodniej, które były uważane za mniej cywilizowane. Z drugiej jednak strony są one również świadectwem rzeczywistych problemów, jakich francuskie władze doświadczyły w trakcie prób zdyskontowania potencjału militarnego i ekonomicznego populacji terytoriów Dalmacji i Chorwacji, które do I Cesarstwa Francuskiego zostały włączone głównie z pobudek strategicznych. Obserwacje francuskich oficerów i urzędników, którzy jako jedni z pierwszych w historii dokonali porównania populacji zamieszkujących wszystkie części pogranicza (austriacką, i wenecką – lecz ta ostatnia składała się też z dawnych terenów tureckich) stanowią niezwykle wartościowe świadectwo różnych dróg ewolucji społeczności wołoskich w tym regionie.

Francuskie źródła potwierdzają, że Wołosi z dalmatyńskiego interioru (zwani Morlakami) jeszcze na początku XIX stulecia zachowali charakterystyczną strukturę społeczną (podział na katuny), a także zajmowali się przede wszystkim pasterstwem transhumancyjnym. To właśnie fakt braku zmian w funkcjonowaniu społeczności wołoskich na tym obszarze na przestrzeni wieków stanowił wyzwanie dla władz francuskich, które kontynuując próby podejmowane przez władze weneckie i inspirując się przykładem chorwackiego Pogranicza Wojskowego starały się ten stan rzeczy zmienić. Fiasko tych prób skutkowało takim, a nie innym obrazem społeczności wołoskich, które oskarżano o przyrodzone ludom pasterskim lenistwo, czy barbarzyńskie obyczaje, które miały też stanowić przeszkodę dla stworzenia z tych populacji zorganizowanej armii. Negatywne nacechowanie tego wyobrażenia było tym większe, że Francuzi zwracali uwagę na fakt, że na terenie Chorwacji lokalne społeczności dzięki wysiłkom władz austriackich zatraciły cechy charakterystyczne dla Wołochów (organizacja katunowa, pasterstwo, skłonność do migracji i rozbójnictwa). Ów kontrast był również powodem dla którego różne niedoskonałości organizacyjne Chorwacji Wojskowej były uznawane za mało istotne wobec koncepcji która była postrzegana nie tylko w wąskim kontekście historii tzw. *Triplex Confinium*, ale w perspektywie szerszego związku między dyscypliną wojskową a stymulacją awansu cywilizacyjnego społeczności pasterskich.

⁷⁷ (...) *Les Dalmates, leurs voisins, qui étaient en tout leurs semblables, sont aujourd'hui à un siècle d'eux, et gémissent dans la misère, la paresse et l'ignorance*; A. F. L. Viesse de Marmont, *Croatie militaire*....

BIBLIOGRAFIA

- Analyse no 81. Mémoire sur la Croatie Militaire envoyé par maréchal duc de Raguse*, [w:] A. F. L. Vieesse de Marmont, *Mémoire sur la Croatie. A Laybach 22 Xbre 1809*, 1809, Service historique de la Défense, Département de l'armée de terre 1M 1595.
- Anthouard Charles Nicolas de, *Description topographique et militaire de la Dalmatie, par le général de brigade d'Anthouard, aide de camp du prince Eugène, Milan, 10 juin 1806*, 1806, Service historique de la Défense, Département de l'armée de terre, 1M 1590–1591.
- Bertrand Henri, *Rapport sur les Régiments Frontières, 26 Juillet à l'Empereur*, 1811, Archives Nationales, Site Pierrefitte-sur-Seine, 390 AP 17, s. 14; J. Lauriston, *A sa Majesté, Laybach le 16 9bre 1810*, 1810, Archives Nationales, Site Pierrefitte-sur-Seine, 200AP/1.
- Botta Carlo, *Italy, During the Consulate and Empire of Napoleon Buonaparte*, Philadelphia 1829.
- Botta Carlo, *Souvenirs d'un voyage en Dalmatie*, Turin 1811.
- Bracewell Wendy, *Frontier Blood-brotherhood and the Triplex Confinium*, [w:] *Constructing border societies on the Triplex Confinium: International Project conference papers 2 "Plan and practice: how to construct a border society? The Triplex Confinium c. 1700–1750"* (Graz, december 9–12, 1998), red. D. Roksandić, N. Štefanec, Budapest 2000, s. 29–45.
- Blažević Zrinka, *Statuta Valahorum. Prilozi za kritičko izdanje*, Zagreb 1999.
- Blažević Zrinka, *Triplex Confinium – liminal spaces of transculturation and hybridization in the early modern period*, [w:] *Die Erschließung des Raumes*, red. K. Friedrich, Wiesbaden 2014, s. 741–756.
- Blažević Zrinka, *Triplex Confinium – Liminal Spaces of Transculturation and Hybridization in the Early Modern Period*, [w:] *Die Erschließung des Raumes*, red. K. Friedrich, Wiesbaden 2014.
- Caciur Dana, *Considerations Regarding the Status of the Morlachs from the Trogir's Hinterland at the Middle of the 16th century: Being Subjects of the Ottoman Empire and Land Tenants of the Venetian Republic*, „Res Historica”, 2016, nr 4, s. 95–110.
- Chabrol, *Laybach le 12 may 1813. Reponse à une lettre du 9 janvier 1813 (Rapport General sur l'Administration de la Dalmatie pendant l'année 1812)*, 1813, Archives Nationales, Site Pierrefitte-sur-Seine, F1e62.
- Constructing border societies on the Triplex Confinium. International project conference papers 2. Plan and practice. How to construct a border society? The Triplex Confinium c. 1700–1750* (Graz, December 9–12, 1998), red. D. Roksandić, N. Štefanec, Budapest 2000, s. 57–73.
- Cours complet d'agriculture, théorique, pratique, économique et de médecine rurale et vétérinaire: ou, Dictionnaire universel d'agriculture*, red. A. Thouin, Paris 1785, t. 12.
- Czamańska Ilona, *The Vlachs – several research problems*, „Balcanica Posnaniensia, Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2015, t. 22, nr 1, s. 7–16.
- Czamańska Ilona, *Wołosi/Vlasi z terenów Hercegowiny w świetle deŝterów osmańskich z XV i XVI wieku*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2018, t. 25, s. 219–249.
- Dumas Mathieu, *Rapport de général Mathieu Dumas (2 cahiers, 5 et 37 pages, avec un état des revenus du royaume de Dalmatie)*, 1806, Service historique de la Défense, Département de l'armée de terre, 1M 1617.
- Funda Ivana, Milković Kristina, *The Militar Gränitz Rechten: an 18th-century legal reform of the Military Frontier*, „Povijesni prilozi” 2018, t. 37/55, s. 255–282.
- Fortis Alberto, *Voyage en Dalmatie*, tłum. M. Chapuis, Berne 1778.
- Hegedić Petar, Jurković Marta, Ostojčić Nikola, Šimunjak Filip, *Popis isplata vojsci u Hrvatskoj i Slavonskoj krajini u listopadu i studenome 1556, prema dvama registrima: prilog istraživanju rane faze vojnokrajiske povijesti*, „Radovi: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu” 2009, t. 51/2, s. 345–375.
- Kaser Karl, *Uvod*, [w:] *Popis Like i Krbave 1712. godine: obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*, red. K. Kaser, H. Grandits, S. Gruber, Zagreb 2003, s. 9–44.

- Kerautret Michel, *Napoléon et les Balkans*, w: *Les Provinces illyriennes dans l'Europe napoléonienne*, red. J. O. Boudon, Paris 2015, s. 15–28.
- Lasseret, *Mémoire à joindre à la reconnaissance militaire de la Dalmatie*, 1806, Service historique de la Défense, Département de l'armée de terre, 1M 1590–1591.
- Lauriston Jacques Law de, *Asa Mle27 dbr 1810, Trieste*, Archives Nationales, Site Pierrefitte-sur-Seine, 200AP/1.
- Lucio Giovanni, *Historia di Dalmatia : et in particolare delle città di Trav, Spalatro e Sebenico*, Venetia 1674.
- Magaš Damir, *Geografske odrednice nastanka karte Matea Pagana: Cijeli okrug Zadra i Šibenika*, [w:] *Ekohistorija. Zbornik radova, Književni krug Split, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, red. E. Ivetić, D. Roksandić, Split–Zagreb 2003, s. 13–28.
- Markulin Nikola, *Vojno poduzetništvo u Mletačkoj Dalmaciji i Boki od 1700. do 1718. godine*, „Povijesni prilozi” 2016, t. 51, s. 159–194.
- Marmont A. F. L. Viesse de, *Croatie Militaire: mémoire sur les régiments frontières*, Archives Nationales, Site Pierrefitte-sur-Seine 138AP/149, dossier 1.
- Mayhew Tea, *Dalmacija między osmańskim i weneckim regułą Contado di Zara 1645–1718*, Roma 2007.
- Mirdita Zef, *Vlasi u historiografii*, Zagreb 2004.
- Mouton Georges, *Rapport du général Mouton, comte de Lobau, sur les régiments croates (26 novembre 1810)*, 1810, Archives Nationales, Site Pierrefitte-sur-Seine, AF IV 1713.
- Novello Elisabetta, *Crime on the border: Venice and the Morlacchi in the eighteenth century*, in: *Constructing border societies on the Triplex Conflinium: international project conference papers 2 “Plan and practice: how to construct a border society? The Triplex Conflinium c. 1700–1750” (Graz, december 9–12, 1998)*, red. D. Roksandić, N. Štefanec, Budapest 2000, s. 57–73.
- Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550.godine*, tłum. i red. A. Aličić, F. Spaho, Sarajevo 2007.
- Paladini Filippo, *Un caos che spaventa: poteri, territori e religioni di frontiera nella Dalmazia della tarda età veneta*, Venezia 2003.
- Pálosfalvi Tamás, *From Nicopolis to Mohács: A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526*, Leiden 2018.
- Pauw Cornelius de, *Recherches philosophiques sur les américains*, Paris 1794.
- Popis Like i Krbave 1712. godine: obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*, red. K. Kaser, H. Grandits, S. Gruber, Zagreb 2003.
- Rapport au général Molitor; (23 pages et 2 tableaux, dont l'un daté du 28 février)*, Service historique de la Défense, Département de l'armée de terre, 1M 1617.
- Rapport General sur l'Administration de la Dalmatie pendant l'année 1812*, 1812, Archives Nationales, Site Pierrefitte-sur-Seine, F1e62.
- Roksandić Drago, *Vojna Hrvatska*, Zagreb 1988.
- Rothenberg Gunther, *The Origins of the Austrian Military Frontier in Croatia and the Alleged Treaty of 22 December 1522*, „The Slavonic and East European Review” 1960, t. 38/91.
- Saint-Armand Pierre, *The Pursuit of Laziness: An Idle Interpretation of the Enlightenment*, tłum. J. Gage, Princeton 2011.
- Sajkowski Wojciech, *French image of the peoples inhabiting Illyrian Provinces*, Warszawa–Bellrive-sur Allier 2018.
- Sajkowski Wojciech, *Obraz ludów bałkańskiego wybrzeża Adriatyku we Francji epoki Oświecenia*, Poznań 2013.
- Šarić Marko, *Planine i morlački svijet u Dalmaciji: ekohistorijski osvrt*, „Ekonomika i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša” 2010, t. 6/1, s. 55–94.
- Šarić Marko, *Vlasi na tromeđi: suživot u sukobima u raničnim društvima i kulturama Morlakije (16.–17. stoljeće): doktorski rad*, Zagreb 2010;
- Senkowska-Gluck Monika, *Rządy napoleońskie w Ilirii*, Wrocław 1980.

- Şipoş Sorin, *A Forgotten minority: the Morlachs of Dalmatia in a memorandum of colonel Antoine Zulatti (1806)*, in: *The Image of Central and Eastern Europe borders in foreign travellers' narratives. Dalmatian Vlachs (Morlachs) in a manuscript from 1806*, Cluj-Napoca 2015, s. 7–38.
- Spaho Fehim, *Defteri za Kliški sandžak iz XVI i početka XVII stoljeća – diplomatički opis*, „Prilozi za orijentalnu filologiju” 1985, t. 34, s. 137–162.
- Stareţu Ştefan, *Medieval name and ethnicity: Serbs and Vlachs*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” 2015, t. 22, nr 1, s. 81–98.
- Stoianovich Traian, *Balkan worlds: the first and last Europe*, Armonk 1994, s. 331–340.
- Vukšić Dragan, *Žumberački uskoci: Unijaćenje i odnarođivanje*, Zagreb 2015.
- Wolff Larry, *Venice and the Slavs: the discovery of Dalmatia in the age of Enlightenment*, Stanford 2001.
- Zulatti Antonio, *Mémoire du colonel des Dalmates, M. Zulatti, sur la réforme et le règlement des Morlaques dans la province de Dalmatie, Zara, 15 mars 1806*, 1806, Service historique de la Défense, Département de l'armée de terre, 1M 1591.